

Wolfgang Aschauer – Málovics Éva

Az érdemtelen szegénység mint társadalmi viszony

Tanulmányunk az aktuális szegénység-diskurzusokkal foglalkozik a magyar romákkal kapcsolatban. Ehhez az underclass elméletet alkalmazva, az extrém szegénység megközelítéseit három csoportba soroljuk. Az első a politikai gazdaságtani megközelítés, amely a szegénységet az osztársadalmi fejlődésre vezeti vissza. A második a kulturális megközelítés, mely szerint a szegénység bizonyos viselkedésbeli hiányosságok („kultúra”) eredménye. Végül a harmadik a kölcsönhatás-megközelítés, amely szerint a szegénységet osztársadalmi tényezők indukálják, és az érintettek szegénység-specifikus kulturális jellegzetességei perpetuálják. A tanulmány második felében három diskurzus témakört dolgozunk fel, aszerint hogy milyen megközelítés jellemzi. A tudományos szférában elsősorban a kölcsönhatás-megközelítés az uralkodó, amelynek fő vonzerejét az adja, hogy sok, akár heterogén megfigyelés könnyen kauzális kapcsolatba hozható egymással. A nyilvános diskurzusok terén – egy internetes vitát és két „botrányt” elemzünk – a kulturális megközelítés dominál: a romák szegények, mert romaként kulturális (magatartási) deficitek jellemzőek rájuk. Az érintettek vélekedéseiben főként a politikai gazdaságtani megközelítés elemei fedezhetők fel, miszerint a szegénység az általános elszegényedési tendenciákra, a regionális elhanyagoltságra és a csoporttal szembeni diszkriminációra vezethető vissza.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: I32, J15, J71, O15, Z13

Kulcsszavak: szegénység, underclass, romák

A szegénység fogalma egészen különböző tartalmakat foglalhat magában. Jelentheti egyrészt azt, ahogy egész társadalmak (az úgynevezett „szegény országok”) bizonyos javak abszolút vagy relatív hiányát kezelik; másrészt lehet a szegénység egy olyan fogalom, amely az adott társadalom egy bizonyos részére vonatkozik. A szegénység annak az embercsoportnak a jellemzője, amely az ország lakossága átlagjövedelmének kevesebb mint 60 százalékaival rendelkezik (az Európai Unió definíciója a szegénységgel kapcsolatban). E csoport tagjai vizsgálhatók aszerint, hogy miként boldogulnak ezzel az alacsony jövedelemmel, és milyen állami intézkedések járulnának hozzá helyzetük javításához.

Tanulmányunkban a téma más megközelítését kíséreljük meg; a szegénység alatt nem bizonyos személyek jellegzetességét értjük, hanem a társadalom szerkezetének megnyilvánulását. A szegénység így nem azt jelenti, hogy egyes emberek gazdagok, mások

Wolfgang Aschauer az Institut für Geographie der Universität Potsdam egyetemi tanára.

E-mail: wolfgang.aschauer@geographische-revue.de.

Málovics Éva egyetemi docens a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karán.

E-mail: malovics@eco.u-szeged.hu.

A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával készült.

pedig szegények, s e két dolog egymás mellett létezik, hanem azt, hogy a szegénység a társadalom tagjai közötti viszonyok következményeinek kifejeződése, azaz az elosztás egy aspektusa, az erőforrásokhoz – például táplálkozáshoz, lakáshoz, képzéshez, egészséghez – való hozzáférés lehetősége. A szegénység azt jelenti, hogy az ezen erőforrások fölötti rendelkezés bizonyos csoportok számára igen korlátozott.

Az, hogy minek, milyen mértékűnek s egyáltalán társadalmi szinten megoldandó problémának tekintik-e a szegénységet, a társadalmi észlelés milyenségétől függ. A szegénység észlelésében, a róla történő diskurzusban az érdeemes és érdemtelen szegények közötti megkülönböztetésnek központi jelentősége van.¹ Az érdeemes szegények azok, akik úgy szegények, hogy nem érdemelik meg azt, s ennél fogva elvileg – ha gyakorlatilag nem is mindig kivitelezhetően – joguk van a társadalmi támogatásra; ide tartoznak például a nyugdíjasok, a krónikus betegek, a balesetet elszenvedők. Az érdemtelen szegények² ezzel szemben olyan személyek, akiknek a szegénysége a saját (többnyire hanyag) életmódjukból fakad, azaz lusták, bűnözők, tehát összességében deviánsok.³ Az első csoport szegénysége társadalmilag annyiban nem vitatott, hogy – kellő pénzforrás esetén – támogatásuk nem ütközne erősebb társadalmi ellenállásba, ezért a továbbiakban kizárólag a második csoporttal foglalkozunk. Annak a vitának az eredménye ugyanis, hogy valaki az érdemtelen szegényekhez tartozik-e vagy sem, az arról alkotott véleményt is meghatározza, hogy az illető akar-e változtatni e helyzetén.

Ha a szegénységet társadalmi viszonyok elemeként szemléljük, annak még egy következménye van: nyilvánvalóvá válik, hogy a szegénységgel kapcsolatos, politikailag is jelentős nyilvános kommunikáció főként a nem szegények körében folyik. A gazdagokról – akár az érdemtelenekről – szóló közéleti kommunikációra a szegényeknek nincs lehetőségük. Főként középosztálybeliek foglalkoznak a szegényekkel, nem pedig fordítva. Így a továbbiakban elsősorban a szegények szemszögéből nézzük a társadalmat – azaz azokat a társadalmi viszonyokat kívánjuk bemutatni, amelyek a szegénység okozói. Ez azt is jelenti: a roma értelmiségiek nem alkalmasak arra, hogy e viszonyokat autentikusan visszatükrözzék. A magyar roma lakosság bizonyos tagjai is csak korlátozottan vonhatók be e kutatásba, mivel a cigánysághoz tartozás, a „ki a roma” kérdés megválaszolása is a vizsgált társadalmi kapcsolatok eleme, ezért a reprezentatív minta kiválasztása súlyos módszertani problémákba ütközik (*Ladányi – Szelényi 1997; 1998*). Ezért helyi roma képviselőkkel készített interjúkat használunk fel tanulmányunkban, ők feltételezhetően jól ismerik a helyi életkörülményeket, és saját maguk romaként történő definiálása nem kérdéses. Az eddig leírtak alapján a következő kérdésekre keressük a választ:

- Mely elméleti modellek alapján magyarázható és vitatható az „érdemtelen szegénység” jelensége?
- Mennyiben alkalmazhatók e modellek a magyar romák helyzetének elemzésére?
- Hogyan magyarázzák a romák a saját élethelyzetüket?

¹ Ez nem egy modern jelenség, hanem a szegénység téma felbukkanása óta létezik. (Lásd: Gans 1992; Katz (szerk.) 1993.)

² Amennyiben a következőkben az „érdemtelen szegény” fogalmat használjuk, akkor a szegények egy csoportjának társadalmi észlelését értjük ez alatt, nem pedig emberek „tényleges” minőségét fejezzük ki ezzel a definícióval. Érdemtelen szegények tehát azok az emberek, akiket az általunk áttekintett diskurzusokban ezzel a jelzővel illettek.

³ A szegények harmadik csoportjába, amelyet a szakirodalom általában figyelmen kívül hagy, a magas státuszszin-kongruenciával rendelkező személyek tartoznak, akikre magas társadalmi megbecsültség mellett alacsony jövedelem jellemző (például szerzetesek, művészek, részben egyetemi hallgatók).

A szegénység mint tudományos probléma

Az érdemtelen szegények, azaz azon személyek témakörét, akik egy adott társadalmon belül bizonyos megítélés szerint maguk felelősek a szegénységükért, három síkon vizsgálhatjuk: leíró jelleggel (mi jellemzi a szegénység eme formáját?), az okok keresésével (hogyan jön létre ez a fajta szegénység?), valamint funkcionális szempontból (mi az érdemtelen szegények szerepe a társadalom más részei számára?).

Ezen összefüggések vizsgálata terén a két legjelentősebb koncepció az „exklúzió” és az „underclass” (Kronauer 1997:31–32). Európában ma a szegénységgel kapcsolatos viták legfontosabb fogalma az „exklúzió”.⁴ Ez a fogalom a (nyilvánvaló) radikalitást – a személyek csak kizárhatók vagy befogadhatók, harmadik lehetőség nincs – összeköti a folyamatszerűséggel, az exklúzió ugyanis mindig valamilyen folyamat eredménye. Így, amennyiben e fogalmat használjuk, az igen diffúz; ugyanis ha valakit kizárnak, kell olyan valaki is, aki ezt megteszi. S e területen a vonatkozó irodalom nem túl közlékeny – igen kevés megfogható „strukturális adottságot” említ, amelyek aktornak tekinthetők. Ennyiben megállapíthatjuk, hogy e fogalom még nem rendelkezik teljes elméleti kidolgozottsággal, amely alkalmassá tenné a szegénység átfogó elemzésére.

Míg az exklúzióra az elméleti szegénység, az underclass fogalomra a koncepcionális túlburjánzás jellemző. Az Egyesült Államokban a szegénység-diszkusszió vezető dimenziójának tekinthető underclass esetében két egymástól igen távoli és agyonpolitizált társadalomelméleti álláspont létezik. Az underclass fogalom Gunnar Myrdal svéd közgazdásztól származik, aki ezt a kifejezést a társadalmakban szokásos, a termelőeszközök feletti rendelkezés alapján történő osztályokba sorolásból kiesőkre alkalmazta (Myrdal 1962). A fogalom átvétele során két magyarázó modell alakult ki, amelyek szorosan kötődnek az Egyesült Államok politikai-ideológiai irányzataihoz. Egyrészt az underclass az úgynevezett „reaganomics” harci fogalma, amelynek alapján a máig uralkodó jobboldali mainstream a szegénységet a szegények kulturális deficitjére vezeti vissza. Másrészt az underclass olyan fogalom, amely a lakosság bizonyos részének a tartós kizárását jelenti az osztálytársadalmi jólétből – olyan álláspont, amelyet főként az akadémiai berkekben képviselnek, a politika területén viszont elvétve foglalkoznak vele (Bremer – Gestring 1997; Wilson 1992).

Az érdemtelen szegények leíró jellemzésében a szerzők messzemenően egyetértenek. A szegénység e formájának jellemzői a következők:

- tartós munkanélküliség, vagy nagyon alacsony bérért végzett munka, részben feketefoglalkoztatással, illetve illegális tevékenységekkel;
- a magasabb értékű oktatási intézményekből való kizártság, kis hozzáférés a kulturális kínálatához;
- rossz egészségi helyzet, részben a társadalom által elutasított drogokkal összefüggésben (például pezsgő helyett ragasztó);
- rossz lakhatási körülmények, legtöbbször alacsony komfort fokozatú lakások, vagy hajléktalanság;
- térbeli koncentráció és szegregáció, gettószerű lakásviszonyok kialakulása; részben kevés szociális kapcsolat a családon kívül;

⁴ Ez megmutatkozik a fogalomnak (illetve az ellenfogalomnak, az inklúzióknak) az európai romapolitikában történő használatában is; ezt támasztja alá például a Decade of Roma Inclusion program.

- a szegénység etnicizálódása: a szakirodalomban, főként Amerikában, a szegény fekete lakosság homogén negyedeit hozzák példának, ahol a børszín és az érdemtelen szegénnyé válás között szignifikáns összefüggés van;
- „nem polgári életformák”: szociális segély vagy (kismértékű) bűnözés mint kereseti formák; korai terhesség, házasságon kívüli gyerekek, egyedülálló anyák (*Bremer – Gestring 1997:63–64; Gans 1993; Katz 1993; Kronauer 1997:39–43; Kuhm 2000:62–63; Wilson 1992:226–228*).

E formák közül az utolsó – amelynek tényezőit összegezve kultúrának is nevezik – a szakirodalomban igen vitatott. E kontextusban összesen három megközelítés különböztethető meg, amelyekkel az érdemtelen szegények szegénységét magyarázzák (*Kronauer 1997:40–41*).

Az első magyarázat – amelyet politikai gazdaságtani jellegűnek is tekinthetünk – a szegénység e formáját lényegében két tényezőcsoportból vezeti le: a gazdasági struktúraváltozásokból és az állam jóléti politikájának változásaiból. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a 80-as évek válsága következtében a hagyományos gazdasági rendszer bizonyos magas termelékenységgű és jól fizetett foglalkoztatási lehetőségei új gazdasági területekre kerültek át, ugyanakkor az alacsonyán képzettek munkahelyei közül sok megszűnt. Ebben a szektorban az alacsony bérekhez a munkahely magas bizonytalansága társul; tartós helyett részmunkaidős foglalkoztatás és kiegészítő tevékenységek a jellemzőek. Emellett (és e fejlődési tendenciák következtében) az állam jelentős mértékben kivonult a szabályozásból, s így szinte kizárólag az egyes közösségeken múlik a gazdasági átstrukturálódás következményeinek kompenzálása. Pont az említett városokban és régiókban hiányoztak a kompenzáció anyagi eszközei, így a krízis hatásai kumulálódtak: kevesebb beruházás jutott az állami oktatásba és lakásépítésbe.

E tendenciákat tovább erősítik a koncentrációs és szegregációs folyamatok, amennyiben a jobban képzett és magasabban fizetett emberek elhagyják azokat a városokat és régiókat, amelyeknél a szociokulturális környezet (a képzési és kulturális kínálat, a lakásfeltételek, a szomszédok szociális helyzete és hasonló) értékelése negatív (*Naroska 1988*). Mindez összekapcsolódott etnikai, rasszista jegyekkel, azaz a feketék Amerikában a diszkrimináció következtében nagyobb valószínűséggel váltak e folyamatok áldozatává. Mindez olyan kulturális formákat generált, amelyek a társadalmi normáktól eltérőnek számítottak: a deviáns viselkedés egyszerre kifejeződése és eredménye egy átfogó szociális marginalizálódásnak (*Katz 1993; Wilson 1992*).

A második irányzat – a kulturális megközelítés – megfordítja ezt az összefüggést. Eszerint a szegények rossz társadalmi-gazdasági helyzetét a saját viselkedésbeli hiányosságaik okozzák. Az underclass a „szegénység kultúrájának” (*Lewis 1959*) terméke, amelyben a szegénységnek az érintettek kulturális jellemzőire gyakorolt hatása leválik ennek eredeti okairól, autonóm módon tovább öröklődik, s ezáltal a gazdasági keretfeltételek javulása esetén is a szegénysorban maradáshoz segíti elő. E szegénységkultúrának fontos jellegzetességei többek között az alacsony képzettség, az állam és a civilszervezetek iránti bizalmatlanság, a nemi élet korai kezdése, az apa távozása a családból, a férfiak autoriter viselkedése és hajlamuk az erőszakra, valamint alacsony jövőorientáltság, rezignáció és fatalizmus (*Goetze 1992:89*). Ha fiatal egyedülálló anyák gyermekeket szülnék, ahelyett hogy tanulnának vagy elkezdénének dolgozni, akkor az ebből eredő szegénység pont ennek a magatartásnak a következménye, nem pedig valamilyen strukturális tényező. E szegénységet tovább növelné az olyan politika, amelyik a szegényeket a deviáns magatartás terén erősítené; eszerint a

szociális segély a munkavállalás ellen hat, és ezen keresztül az underclass kialakulásához is hozzájárul.

A harmadik irányzat – a kölcsönhatás-megközelítés – elsősorban bírálja azt a leegyszerűsítést, amely szerint a szegények egyszerűen a körülmények áldozatai, másodsorban szembeállít ezekkel bizonyos empirikusan alá nem támasztott, sőt inkább cáfolt összefüggés-feltételezéseket (*Bremer – Gestring 1997:61; Katz 1993:441–442*), illetve a kölcsönhatás-modellt. Eszerint a szegénység alapvetően strukturális okok miatt jön létre; a deviáns magatartás kulturális tényezőként fogható fel, amely ezen adottságokhoz történő alkalmazkodás során alakult ki, s az ezeknek megfelelő reakciókon alapul (*Goetze 1992:96*). Ez a kultúra ugyanakkor reprodukálta a kívülről indukált marginalizálódást, s ezen keresztül erősítette és állandósította azt. Eközben az érdemtelen szegények kialakították azokat a kulturális formákat, amelyek megfelelnek az e körülmények közötti létezésnek, ám semmiféle perspektívát nem nyújtanak az ebből való kikerülésre.

A fent leírt irányzatokat szemügyre véve feltűnő a kultúrafogalom többértelmű jellege. A kultúrának – mint magatartásmódok, beállítódások és a tárgyak felhasználási módjából konstruált gyűjtőfogalomnak – itt egyfajta „második bőr” jelleget kölcsönöznek, amely lényegében megváltoztathatatlan, az egyes emberekre, csoportokra jellemző állandósult viselkedés- és gondolkodásmódot eredményez. Ugyanakkor, legalábbis implicit módon, azt a követelményt állítják a szegények elé, hogy átmenetileg mégis csak vessék le ezt a második bőrt, azért hogy egy másik szociális rétegbe kerülhessenek. E kultúrafelfogás nem csak önmagában ellentmondásos (egyrészt meghatározza a viselkedést, másrészt, ha szükséges, a viselkedés mégiscsak legyen megváltoztatható), de annyira homályos is, hogy az ennek alapján levonható következtetések szinte tetszés szerintiek.

Így, bár a hiányosságokat a szegénység kultúrájának tulajdonítják, a felkínált alternatívákhoz nem társul a szociális felemelkedés ígérete. Konkrétan: a fiatal nők szeméretetik, hogy túl korán szülnék, pedig ha megígérnék, hogy huszonöt éves koruk előtt nem vállalnak anyaságot, akkor sem jutnának jól fizetett állásokhoz. Így a kultúrafogalom nemcsak analitikus szempontból marad kérdéses, hanem szociálpolitikai szempontból is inkább propagandisztikusnak tűnik, mintsem hatékony koncepciónak.

A fent leírtak akkor is láthatóvá válnak, ha a különböző rétegek közötti mozgást kulturális szempontból vizsgáljuk. Ha a „jó” alsó és középosztálybeli ember pontosan jár dolgozni, szorgosan és gondosan végzi a munkáját, hasonlóan a „becsületes és tudatos” üzletemberhez, akkor ezen értékeknek igen kevés közülük van a felsőbb osztályok domináns kulturális jellemezőihöz, amelyek lényege a habitust és a társadalmi környezetet tekintve az inkluzivitás, illetve az exkluzivitás biztosítása. E kulturális különbségek ellenére sem javasolják a legfeltörekvőbb középosztálybelieknek azt, hogy átvegyék a felső réteg attitűdjeit (sőt, ez csalásnak számítana). E kulturális alkalmazkodást inkább csak akkor várják el, ha a szociális felemelkedés már megtörtént (például vagyongyarapodás következtében).

Az eddigi gondolatmenet alapján tehát az lenne konzekvens, ha az érdemtelen szegényeknek is először az anyagi helyzete javulhatna meg, s kulturális jellemzőik megváltoztatásának diffúz követelményeit csak ezután támasztanák velük szemben. S nem utolsósorban igen feltűnő az az általános vélemény,⁵ amely a szegényektől magatartásváltozást követel – mondván: csak így érdemesek az állami támogatásra –, s e morális igényt pont

⁵ Az általános vélemény alapvetően a középosztályt jelenti, mivel a legfelső rétegeknek nincs szükségük érdekeik érvényesítése végett a „nyilvánosságra”, az alsóbb rétegek pedig nem férnek ahhoz hozzá.

azzal a népességcsoporttal szemben állítja, amely a legcsekélyebb gazdasági és kulturális erőforrásokkal rendelkezik e követelmények teljesítéséhez. Ugyanakkor nem kezelik hasonló erkölcsi szigorral például azokat az embereket, akik az adótörvények hézagainak kihasználása révén milliókat képesek felhalmozni. Úgy tűnik, egyszerűbb azokon a kis összegeken felháborodni, amelyeket az érdemtelen szegényeknek fizetnek ki, mint a milliókon, amelyeket egyesek a közpénzekből vesznek el (*Wilson 1992:225*).

Az erkölcsi mércének ezek a józanul szemlélve igen sajátos eltolódásai magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy a gazdasági szegénység és a szegénységkultúra közötti specifikus összefüggésekkel kapcsolatban miért hiányoznak az empirikus eredmények az érdemtelen szegényekről szóló nyilvános vitákban. Másrészt felmerül a kérdés, egyáltalán miért közelítjük meg a szegénység témát morális szempontból, s miért pont náluk teszik olyan magasra a lécet, hogy nagy valószínűséggel leverjék. Nemigen találunk választ erre a kérdésre, ha az oki összefüggéseket firtatjuk. Többre megyünk, ha a szegénység funkcióit vizsgáljuk a társadalom, illetve annak egyes részei számára. Ennek során kiderül, hogy az érdemtelen szegények igen sok funkcióval bírnak a társadalom számára, s a szegénység eltűnése igencsak veszélyeztetné a mai társadalom működését. *Gans (1992)* szerint e funkciók gazdaságiak, társadalmi-ideológiaiak és politikaiak lehetnek.

Összegezve, az underclass vita, különösen az Egyesült Államokban, felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalomban igen hatásos mechanizmusok léteznek, amelyek nem csak a szegénység kialakulásához vezetnek, hanem ezt a gazdasági szegénységet emberek szegregációjává és koncentrációjává változtatják – utóbbiak a szegénység több elemét is egyesítik –, ugyanakkor ennek etnikai-kulturális észlelése is kialakul. Ez azt jelenti, hogy a morális definíció következtében e szegényeket érdemtelennek tartják, holott komoly funkcionális jelentőséggel bírnak a társadalom számára, és stabilizálják a status quo-t. Nagyon lényeges az underclass fogalom esetében, hogy jelentésében a szegénység etnikai jellemzőkkel kapcsolódik össze (Amerikában a borszín az úgynevezett „feketéknél”, vagy az anyanyelv a „hispanics” csoportnál). Ezáltal válik lehetővé az, hogy egyértelműen definiált személyeket lehessen besorolni az érdemtelen szegények közé. Nem utolsósorban az etnikai hovatartozás ezért tekinthető nélkülözhetetlen elemnek az underclass kialakulásában.

A magyar romák mint underclass

A tudományos álláspont

A magyar romákat mint etnikai szempontból definiált szegény lakosságot⁶ tekintve feltűnik, hogy alig találunk elméletileg megalapozott fejtegetéseket, noha az underclass megközelítés számos párhuzamot nyújt ehhez. A következőkben a magyar romakutatások elméleti koncepcióit tekintjük át röviden, s ezután a nyilvános romadiskurzus leglényegesebb és legnagyobb hatású hétköznapi teóriáit mutatjuk be.

⁶ Magától értetődően vannak olyan románok tartott személyek is, akik nem szegények; a jólétben élő romák kis csoportjától eltekintve, ez az úgynevezett muzsikusz cigányokat jelenti. Azonban romaként összehasonlíthatatlanul nagyobb esélyünk van a szegény népesség közé kerülni, mint más társadalmi csoportokból. A fent leírtak kizárólag azokra a romákra vonatkoznak, akik a szegény népcsoporthoz tartoznak.

A magyar romakutatások nem rendelkeznek egyetlen egységes, konzisztens társadalom-elméleti modellel. Munkásságuk leginkább gazdasági, diszkriminációelméleti és kulturális magyarázó modellek „puha” egyvelege. Ezalatt azt értjük, hogy a romáknak a munkaerőpiacról való kiszorulását túlnyomórészt az 1989-es átalakulásokra vezetik vissza, az iskolai szegregációt pedig főként a diszkriminációval magyarázzák, az élethelyzetek egyes aspektusait meg a „roma kultúra” elemeiként interpretálják. Ezt a magyarázó, illetve inkább leíró modellt azért nevezzük „puha” egyvelegnek, mert a részaspektusokat nem vezetik vissza egymásra, azok inkább lazán léteznek egymás mellett, másrészt úgy formálták meg azokat, hogy az egyes megfigyelések magyarázatára az elsődleges értelmezések mellé a többi is bevonható. (Például a munkanélküliség okának tartott általános gazdasági helyzet mellé bevonhatóak a diszkrimináció és a kulturális jellemzők is.) Ez az inkább diffúz elméleti pozíció különösen jellemző a nagy roma tanulmányokra (például *Kemény – Janky – Lengyel 2004*), amelyekben igen sok adatot felsorakoztatnak, anélkül hogy valamilyen társadalomelméleti modellt alkalmaznának, amelynek mentén ezen adatok értelmezhetők és kiértékelhetők lennének.

E megállapítás *Dupcsik Csaba (2009) A magyarországi cigánység története* című kötetére is áll, amely tényekben igen gazdagon tekinti át az addigi roma kutatásokat és azok eredményeit. A szerző a könyv első oldalán (a *Tükrök, tükörképek* című fejezetben) ismerteti célját, miszerint szeretné bemutatni, hogy „a cigányok alapvető szerepet töltenek be a magyarországi nem cigány népesség önismeretében – az ellenkép szerepét” (*Dupcsik 2009:11*). A további 325 oldalon e képet mutatja be, ahogy ezt más magyar romakutatások is ábrázolják. Egy lényeges szempontot azonban figyelmen kívül hagynak. Amennyiben egy népcsoport „alapvető szerepet” tölt be egy másik életében, akkor ez a szerep csak abban az esetben érthető meg, ha e másik népcsoport (itt: „a nem cigányok”) vizsgálatán keresztül valósul meg a kutatás. Amennyiben a „tükör”, illetve „tükörképek” kifejezéseket bizonyos fajta társadalmi viszonyok metaforájaként használjuk, ez csak úgy vezethet valamilyen társadalomelmülethez, ha e tükrözési folyamatokat leírjuk és megvilágítjuk.

Ilyen társadalomelméleti pozíciót foglal el az underclass már vázolt elmélete. Ennek magyar nyelvű alkalmazása lényegében Ladányi János és Szélényi Iván írásaira korlátozódik (*Ladányi 2001; Emigh – Fodor – Szélényi 2001; Ladányi – Szélényi 2004*). Mielőtt azonban belemélyedünk ennek taglalásába, nézzük meg a romák vizsgálata operacionalizálásának fontosabb követelményeit.

A politikai gazdaságtani megközelítésből lényegében három kérdés adódik:

1. Miért hiányoznak a romáknak azok a szakmai képességei, amelyek révén a rendszerváltozás utáni megváltozott munkaerőpiacon versenyképesek lehetnének?
2. A diszkriminációnak milyen formái jellemzőek, és miért?
3. E tényezők hogyan járulnak hozzá a hátrányok felhalmozódásához, miként hatnak az érintettekre és azok kulturális jellemzőire?

A „roma” kifejezés pontosabb definíciója nem szükséges, elég annak megállapítása, hogy a fent leírt folyamatok „tudják”, ki a roma, s ezeket kell aztán megfigyelni.

Egészen más a helyzet a kulturális megközelítések terén. Ezek szerint annak magyarázatához, hogy a romák a kulturális jellemzőik alapján az underclasshoz tartoznak, tudni kell, esetükben mely kulturális jegyek szignifikánsak, s miért hatnak ezek negatívan a társadalmi helyzetükre. S nem elég egyszerűen leírni az underclasshoz tartozó romák karakterjegyeit, hanem olyan etnikai jellegzetességeket kell azonosítani, amelyekből az underclasshoz való tartozás következik, mert azokat csak így tekinthetjük e jelenség okainak.

A legnehezebben a kölcsönhatás-megközelítés tényezői operacionalizálhatók. Ezeket a Ladányi – Szelényi szerzőpáros példáján mutatjuk be, akik ezt a szemléletet részesítették előnyben. A kölcsönhatás-variánsok empirikus alkalmazása esetén két döntő szempont merül fel: a strukturális adottságok, illetve az úgynevezett „szegénység kultúrája” közötti összefüggés mérése. Az első aspektust a szerzőpáros részletesen elemzi: „Más szóval, azt feltételezzük ugyan, hogy a szegénység kultúrájának létrejötte strukturális változások következménye, de ugyanakkor azt is gondoljuk, hogy ha már kialakult ez a kultúra, nagymértékben meg is nehezíti a mélyszegénységből, kirekesztettségéből való kitörést” (Ladányi – Szelényi 2004:25). Ezt az összefüggést példákkal és empiriákkal mutatják be, és – részben humorosan – kommentálják is. Például egy holland mezőgazdasárról írnak, aki azzal a céllal jött egy roma településre, hogy mintafarmot hozzon létre, de rövid idő alatt „elcigányosodott”, azaz teljesen elvesztette a munkaerőkölcsét, és végül a helyi lakosok is megvetették (Ladányi – Szelényi 2004:95–98). A továbbiakban a szegénység kultúráját közvetlenül is összekapcsolják az underclass fogalmával. „A szegénység kultúráját úgy értelmezzük, mint az értékeknek és attitűdöknek olyan együttesét, mely önmagában ugyan nem okozza az underclass kialakulását, de ha már egyszer megindult ez a folyamat, akkor azt ezen értékek és attitűdök jelenléte nagymértékben elősegíti.” (Ladányi – Szelényi 2004:72).

Pont e példából láthatjuk az underclass elmélet alkalmazásának problematikus oldalát, amely az érintett személyek társadalmi és gazdasági alkalmatlanságát közvetlenül összeköti azok etnikai jellemzőivel. Ez az Egyesült Államokban nem problematikus, mivel ott a „feketé” társadalmi meghatározása eléggé egyértelmű. A magyar romák esetében azonban nem ez a helyzet, amire a Ladányi – Szelényi szerzőpáros ismételt utal. Itt ugyanis a holland agrárszakember „elcigányosodhat”, cigányok pedig a társadalmi felemelkedés révén „nem cigányokká” válnak, azaz olyan emberekké, akiknél az adott jellegzetességek már nem észlelhetők. Történetileg is megkülönböztethetők bizonyos korszakok, amelyekben a cigányokat másképp definiálják, mint előtte vagy utána. S nem utolsósorban az empirikus kutatásokban is teljesen különbözőképpen definiálják a romákat (Emigh – Fodor – Szelényi 2001:6–8; Ladányi – Szelényi 2004:56–69; Ladányi – Szelényi 2010).

Ugyanakkor az underclass kialakulása a szegénység kultúrájával kapcsolatban etnikai szempontból nem semleges. Ladányiék rámutatnak, hogy egy személy valamilyen etnikai kategóriához való tartozása klasszifikációs harc eredménye, azaz a társadalomban folyamatosan újratárgyalják azt, milyen etnikai kategóriák vannak, s milyen jellemzők alapján és kik sorolhatók ezekbe (Ladányi – Szelényi 1998; Emigh – Fodor – Szelényi 2001). A roma underclass empirikus vizsgálatát illetően ebből az következik: e klasszifikációs harcokat meg kell vizsgálni, hogy a romákhoz való tartozás társadalmi definícióját operacionalizálni, illetve az underclass kialakulásához kapcsolni lehessen.

E definíciók kialakítása több módon is lehetséges, melyeket a továbbiakban csak röviden vázolunk.

1. A romát úgy definiáljuk, hogy kritériuma az underclasshoz tartozás. Ha a fenti példa szerint lehetséges az, hogy bizonyos újfajta szokásai (lustaság, rendtelenség és hasonlók) miatt bárkire azt mondhatjuk, elcigányosodik, akkor a cigány nem jelenthet egy autonóm módon létező kultúrát, sokkal inkább egy bizonyos nemkívánatos magatartásforma etnicizáló megnevezése. A cigány ebben az esetben az a személy, aki cigányosan viselkedik; amennyiben ezzel felhagy, akkor már nem is cigány többé.
2. A roma egy meghatározott, társadalmilag észlelhető kultúrához tartozó személy. E kultúrához a már említett kölcsönhatás-megközelítés keretei között nem tartozhat

- a „szegénység-kultúra” (lásd feljebb), mivel ez csak az underclasshoz való tartozás következtében alakul ki, tehát nem előzheti meg azt. Más jellemzők (például nyelv, tipikus öltözék és hasonlók) mentén sokkal inkább kialakítható a roma definíció, s ezek elősegíthetik besorolásukat az underclassba.
3. További definíció alakítható ki a lakóhely alapján. Ebben az esetben a személyek cigánysoron, cigánytelepülésen, cigánynegyedben vagy cigányfaluban laknak. Ez esetben nagy a valószínűsége annak, hogy mások cigányoknak tartják őket, s talán ők is magukat. Itt elkezdődhetnek azok a folyamatok, amelyek az underclass kialakulásához vezetnek.
 4. A rasszista – lényegében a bőrszínnel kapcsolatos – definíció is játszhat ilyen szerepet. Egy ilyen meghatározás azonban sokkal komplikáltabb, s kevésbé egyértelmű, mint például a lakóhelyen alapuló. Amint *Telles (2004)* kiemeli, a fekete definíciója az Egyesült Államokban teljesen más, mint például Braziliában, ahol ennek társadalmi szintű észlelése jóval bizonytalanabb. S ha már a „fehér” és a „fekete” közötti különbség ennyire pontatlan, ahogy ezt az észak-amerikai gyakorlat sugallja, akkor ez a roma – nem roma megkülönböztetés esetében még inkább jellemző. Amennyiben a bőrszín választanánk a roma definíció alapjául, ez egy kifejezetten rasszista típusú definiálást feltételezne.

Annak megállapítása, hogy a fent említett definíciók melyikét alkalmazzák a „klasszifikációs harcokban”, előfeltétele annak, hogy a roma underclass kialakulását empirikusan lehessen vizsgálni. Ilyen vizsgálat egyelőre nem létezik. Így a Ladányi – Szelényi szerzőpáros is kénytelen az underclassra vonatkozó empirikus vizsgálataikban ahhoz a – sem elméleti, sem módszertani szempontból nem kielégítő – roma definícióhoz visszatérni, amely a helyi szakértők megkérdezésén alapul (mint ahogyan azt minden nagyobb romatanulmány teszi). Nyilvánvaló, hogy ezáltal lényegében csak metodikai műtermékek hozhatók létre, hiszen ennek az eljárásnak a társadalmi definíciókhoz nincs sok köze. A hétköznapi életben senki sem fárasztja a helyi szakértőket annak eldöntésével, hogy valaki roma-e vagy sem; ezt tudja az ember.

Az underclass termelése és újratermelése naponta megtörténő folyamat; ugyanez érvényes az etnikai kategorizálásra. Minden konfliktus, amelyben az etnikai hovatartozás szerepet játszik, világossá teszi, hogy a „klasszifikációs harcokat” mindig csak átmenetileg szüntetik be, de azok azonnal újra fellángolhatnak – amíg etnikai kategorizáció létezik. Az etnikai besorolás, illetve ennek állandóan változó társadalmi jelentősége elengedhetlenné teszi az etnikai kategóriák bevonását az underclass vizsgálatába. Az elmélet alkalmazása csak akkor járulhat hozzá az underclassba kerülés okának magyarázatához, ha mindkettőt (az underclass újratermelését és az etnikai kategorizálást) egy társadalmi folyamat – az egyes emberek társadalmi pozicionálása az etnikai hozzárendelés eszközével – két oldalának tekintjük.

A fent leírt gondolat nem jelenik meg az eddigi empirikus vizsgálatokban, jóllehet ennek megfelelő kutatási tervek már léteznek (*Ladányi – Szelényi 2010*). Ennek hiányában napjainkban az underclass elmélet két funkcióra korlátozódik. Egyrészt meghatározott életkörülmények címkézésére abból a célból, hogy ebből eszközt nyerjünk annak leírására, hogy egy megfigyelt népcsoport (itt a magyar romák) egy másik embercsoporttal (például a bolgár romákkal, vagy az amerikai gettók lakóival) összehasonlíthatóvá váljanak. Ez az a funkció, amit az underclass a szóban forgó szerzőpárosnál is betölt (*Ladányi – Szelényi 2004*). A második funkció abban áll, hogy egy megfigyelési rácsot nyújtson, melynek segítségével

a romák társadalmi észlelését vizsgálhatjuk. Konkrétan: az underclass elmélet fent vázolt variánsai rámutatnak azokra a lehetőségekre, amelyek adottak a társadalmi kommunikáció számára az underclass romák élethelyzetének észlelésére és értelmezésére. Ez a fajta kommunikáció megalapozza és előremozdítja a klasszifikációs harcokat, ugyanakkor legitimizálja (vagy kritizálja) az underclass létét, és társadalmi torzulások jeleként teszi azt szemlélhetővé és vizsgálhatóvá.

A következőben azt vesszük szemügyre, milyen társadalmilag domináns kommunikációk léteznek. Ennek során kétféle forrástípust használunk. Egyrészt olyanokat, amelyek a nyilvános vitákban merülnek fel, másrészt olyan magyarázó és leíró modelleket, amelyek nyilvános visszhangjuk révén váltak a viták elemévé. Az első típust a HVG online 2009 őszi vitafórumának felhasználásával, a másodikat a „cigánybűnözéssel”, illetve ennek egy speciális megjelenési formájával, a szociális segéllyel történő visszaélések témakörével mutatjuk be.

Nem tudományos diskurzusok a roma témáról

A társadalomban a szegények sorsa nagymértékben függ attól, hogy érdemtelen szegényeknek tekintik-e őket vagy sem. Így az erről folytatott nyilvános párbeszédnek jóval nagyobb a jelentősége, mint a tudományos vitáknak, amelyek általában az akadémiai keretek között maradnak. E diskurzusokban – a televízió és a nyomtatott sajtó mellett – egyre jelentősebb szerepet játszik az internet. A továbbiakban a HVG online verziójában megjelent vitát ismertetjük, amely annyiban hasonlít a nyomtatott sajtóban követhetőkhöz, hogy itt is jellemző a szerkesztői válogatás és kontroll. Ezáltal érdemben különbözik sok internetes fórumtól vagy blogtól, amelyeket nem korlátoznak az újságírás szabályai. Ez egyrészt csökkenti a hozzászólások sokféleségét és a lakosság észlelési és gondolkodási mintáit illető reprezentativitást, másrészt azonban magasabb szintű érvelési minőséget biztosít.

E vita 2009. október 14-én kezdődött Romano Rác Sándor és Stadler János egy-egy írásával; ezekhez október 29-ig tizenegy hosszabb-rövidebb hozzászólás érkezett. Az írások közül az első két cikket választottuk ki, valamint azt, amelyikhez a legtöbb kommentár érkezett. Először is érdemes megnézni a kiinduló helyzetet a HVG ismertetésében. Az orgánium szerint a magyarországi szituáció igen veszélyes: „Már-már polgárháború-közeli helyzet van kialakulóban cigányok és nem-cigányok között.” Ebben a helyzetben – így a HVG – „képmutató, szemfogató, a ‚Rózsadombról mi így látjuk’ jellegű, vagy, ami a másik véglet: indulatos, gyűlölködő írások jelennek meg” (HVG 2009a). Hogy a portál oldalain milyen hozzászólásokat várnak, arról nem esett szó, habár nyilvánvalóan tárgyszerű, ugyanakkor politika-közeli állásfoglalásokban gondolkodtak.

A vita apropóján, amely szinte a polgárháború megakadályozását célozza, a következő kérdést teszik fel: „Miért nem integrálódnak a magyarországi romák?” (HVG 2009a). Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert ezáltal az érem másik oldalát bemutató kérdést, hogy tudniillik „Miért rekesztik ki a magyarországi romákat?”, kizárják. Ezek után már csak azt a dilemmát kell megválaszolni, hogy a hiányzó integrációért ki a felelős: a romák, vagy a többségi társadalom?

A vitaindítók véleménye meglehetősen egyértelmű. A roma aktivista Romano Rác Sándor lényegében azzal válaszolja meg a kérdést, hogy a romáknak erre még nem volt elég idejük. A XIV. és a XV. században bevándorolt romák teljesen integrálódtak, a később

bevándoroltaknak az adott körülmények között ez nem sikerült. Csak a szocializmus alatt kezdődött egy erős asszimiláció, amelyet a rendszerváltás gazdasági változásai (főként a munkanélküliség kialakulása) megszakítottak. A probléma megoldását a szerző a türelemben és a kommunikációban látja: „Egyetlen kultúrától sem várható el, hogy azonnal és hiánytalanul alkalmazkodjék egy általa nem ismert környezethez, szokásrendhez, törvényekhez. Időre van szükség, türelemre, és arra, hogy mindkét fél akarja a megoldást. (...) Okos és higgadt párbeszédre, párbeszédre van szükség” (Romano Rácz 2009). Igen figyelemre méltó ebben a véleményben, hogy a bevándorlóknak 500 évre van szükségük a magyarországi integrálódáshoz, ám a politikai rendszerváltozással ez nagyon gyorsan visszarendeződik. E logika mentén az integrációnak két útja lehetséges: várni, vagy megváltoztatni a politikai viszonyokat. A szerző a várakozást javasolja, ami egy politikai aktivistától igen szokatlan álláspont.

A második szerző, Stadler János újságíró hasonló perspektívából érvel, a hangsúlyokat azonban egészen máshová helyezi. Főként a romák „nem-integrálódását” írja le, és magyarázza sokkal részletesebben. Így a romákra a szerző szerint egy „idejétmúlt, vad életforma” jellemző (Stadler 2009a), amelyet a szegénység konzervált. A mai problémák elsősorban abból adódnak, hogy a romák – más bevándorló csoportoktól eltérően – megtartották a nomád életforma értékrendjét, például amikor a szülők a tanárok ellenében megvédik az eltérően viselkedő gyermekeiket (akik a „legbrutálisabb modortalanságokat” követték el). A probléma megoldásaként Katz lényegében a romák magatartásváltozását javasolja, amelyet aztán a többségi társadalom megjutalmazna: „valódi elégedettséget is kapnak majd erőfeszítéseik jutalmául. (...) A fejeket kell átállítani – de nem erőszakkal, hanem emberi szóval. És főleg: reális perspektívák ajánlataival” (Stadler 2009a). Az, hogy ez konkrétan mit jelentene, sajnos nem derül ki ebből az írásból.⁷

Az underclass-elmélet szempontjából egyértelmű, hogy mindkét szerző a kulturális verziót alkalmazza: a romák mint olyanok mások, más kultúrájuk van, és a többségi társadalomban kialakult problematikus viszonyban ők azok, akiknek változni kellene. A kérdés csak az, milyen intézkedésekkel érhető el a leggyorsabban e kultúrának a többségi kultúrába történő átváltozása.

A legtöbb online kommentárt Németh György (2009) írása váltotta ki,⁸ akit szociológusként és közgazdászként mutattak be. E cikkben is megtalálhatók az előbb említett érvelési módok, igen kielezett megfogalmazásban. Eszerint kizárólag a magyar romák felelősek azért, hogy nem integrálódtak, mert kifejlesztették a „kívülállás kultúráját”. Másrészt ez a cikk messze meghaladja a kulturális modell durva verziójának elemeit azáltal, milyen módon válaszokat ad a „ki a roma?” kérdésre. A szerzőnek nincs problémája azzal, hogy individuális szinten megválaszolja e kérdést, s az egyes személyeket e kategóriához hozzárendelje. Egészen másképp néz ki a kérdés háttérben álló szociális valóság. Tetszés szerint van szó időnként roma kultúráról, egy népről (melynek egy cigány Mózesre lenne szüksége), népcsoportról (melyik nép részeként?), „fajról”, továbbá a cigányok társadalmáról, amely nem akar integrálódni a többségi társadalomba. Ha jóindulatúan szemléljük ezt a fogalomdzsungelt, két dolog felett akkor sem lehet elsiklani: egyrészt hiányzik a napjainkban agyonhasznált

⁷ Egy későbbi írásban Stadler felvásárlótelepek kialakítását javasolja, amelyek a romák által termelt mezőgazdasági termékek értékesítését segítenék elő, valamint munkahelyek létrehozását a környezetvédelem és a hulladékértékesítés terén, valamint a kisvállalkozások támogatását (Stadler 2009b).

⁸ A kézirat készítésekor összesen 78 hozzászólást lehetett olvasni. A többi íráshoz vagy egyáltalán nem volt hozzászólás (illetve nem jelentették meg), vagy az általános észrevételek közé tették azokat.

nemzetfogalom, másrészt a korai 1940-es évek óta a romákat sikerült úgy definiálni, hogy nem tartoznak a magyar társadalomhoz. Természetesen nem állítjuk, hogy ez az álláspont jellemző a „komoly sajtóban” megjelenő írásokra,⁹ a fent leírtak azonban azt bizonyítják, hogy az ilyen típusú cikkek minden további nélkül megtalálják publikálási fórumaikat, s ott nemcsak – főként pozitív – visszhangra találnak, hanem a további polarizálódáshoz is hozzájárulnak.

Összességében megalapíthatjuk, hogy a HVG online felületén megjelent vita szorosan összekapcsolja az underclass-jellemzőket az etnikai kategóriákkal. A roma azonos az underclass-szal, és az underclass romát jelent. A roma definíció merev; az, hogy a klasszifikációk társadalmi konstrukciók, a szerzők számára ismeretlen vagy irreleváns körülmény. Ebből következően igen szegényes az a megoldáscsomag, amelyet a roma-probléma megoldására felvonultatnak.

A fent ismertetett érvek máshol is megjelennek – számos internetes oldal minősíthetetlen stílusban tett megjegyzéseit (illetve a HVG-oldal legtöbb olvasói hozzászólását) nem is említve –, nyilvános vitákat indukálnak, szítanak s változtatnak meg. Mindezt két példával szeretnénk illusztrálni. Az első a romalét és a bűnözés közötti kapcsolatáról szól. Egy 2009. januári sajtókonferencián a miskolci rendőrkapitány a körzetéhez tartozó bűnügyekről beszélt, miközben azt mondta, hogy „a decemberben és januárban Miskolcon történt valamennyi rablási bűncselekmény elkövetője cigány származású volt” (*Pelle 2009*). A nyilatkozat néhány nap alatt botrányná dagadt, amely főként két állításból nőtt ki. Egyrészt a magyar bűnügyi statisztikában nem létezik etnikai besorolás, ezért az idézett állítás alaptalan. Másrészt ez a megnyilvánulás közvetlen összefüggésbe hozza az etnikai kategóriát a bűnözéssel, s ezáltal a romákat kollektíven elítéli. Ez a kritika hozzájárult ahhoz, hogy a rendőrkapitányt leváltották. Ezután számos tiltakozás következett, lényegében azzal az indokkal, hogy a kapitány csak tényekről tudósított, és a political correctness nem vezethet oda, hogy az igazságot elnyomják. Ennek végül az lett a következménye, hogy a felmondást nem sokkal később visszavonták. Tulajdonképpen nem történt semmi; az eset tipikus példája lehetne a botránygyártás hatékonyságának, ugyanakkor rövid életűségének, s ki is pipálhatnánk, ha nem lenne két alapvető szempont, amely messze átível a történeteken.

Egyrészt feltűnő, hogy a rendőrkapitánynak nyilvánvalóan semmi kétsége nem volt afelől: a sajtó jelenlévő képviselői tudták, ő kikről beszél, amikor a roma fogalmat használta. Csak sejteni lehet, hogy a jelenlévők között milyen hallgatóságos egyetértés uralkodott a klasszifikáció terén: valószínűleg a lakóhely és a testi jegyek (rasszista definíció) kategóriák keveréke. Tehát az, hogy ki a roma, sem a rendőrkapitány, sem a sajtó képviselői számára nem volt kérdéses; a társadalom által kialakított definíció a definiáltak tulajdonságává vált. A fogalomhasználatnak ez a magától értetődősége arra utal, hogy a klasszifikációs harcok a rendőrkapitány és támogatói számára már lezárultak, vagy egyáltalán nem is léteztek, miközben a (látszólagos) botrány úgy is interpretálható, hogy a klasszifikációs küzdelmek (újra) elkezdődtek.

Másrészt a megállapított „tények” a bűnözés nyilvános észlelésének más általános jellemzőire is rávilágítanak. Ehhez azonban meg kell értenünk az idézett nyilatkozat pontos értelmét. A tettesek jellemzőiről közölt összes információ oksági összefüggést implikál. Az olyan kijelentések, hogy „ezt a bűntényt ember követte el”, vagy „a fiatalok büntető

⁹ Ellenpéldaként szolgálhat a *Méltóságot Mindenkinél Mozgalom (2009) tanulmánya, ugyanabban a vitafórumban, amelyre nem találtunk dokumentált reakciókat, így nem világos, milyen visszhangra talált.*

törvénykönyvét egy fiatalok szegte meg”, értelmetlennek hangzanak, mert bár igazak, semmiféle rejtett okszerűséget nem tartalmaznak. A romákról és a rablási bűntényekről szóló nyilatkozat viszont információnak tűnik, éppen azért, mert oksági összefüggést sugall.

Mindez azért lényeges, mert a nyilatkozat azt implikálja, hogy ez a kauzalitás fontosabb más, nem említett összefüggéseknél (például annál, hogy a rablási bűncselekményeket főként férfiak követik el, vagy hogy a tettesek többsége a fiatalabb korosztályból kerül ki). Az etnikai kategóriának nyilvánvalóan nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a kornak, nemnek, iskolai végzettségnek, s ez megfelel annak a politikai gyakorlatnak, hogy emiatt a romák számára készítenek különböző programokat, alacsony képzettségű fiatal férfiak számára azonban nem. Az ilyen tulajdonságkombinációval rendelkező személyekkel kapcsolatos előítéletekről nem esett szó. S e személyekre és bűnözésükre nem létezik külön kifejezés, a romákra viszont igen: a „cigánybűnözés”.

A rendőrkapitány nyilatkozatában lévő oksági összefüggés viszonylag pontatlan. Bár azt mondta, hogy a rablásokat kizárólag (egy hosszabb időintervallumra valószínűleg a túlnyomó többségében kifejezést használta volna) cigányok követték el, nem kapunk választ arra a kérdésre, ez miért van így. Nyitva marad, hogy a bűnözés – az underclasshoz való tartozás részeként – a kirekesztési folyamatok következménye, netán egy autonóm etnikai kultúra eleme, vagy esetleg inkább a kölcsönhatás-modell keretei között válaszolható meg ez a kérdés.

Jóval egyértelműbb a helyzet a „cigánybűnözés” fogalom esetében, amelyet a rendőrkapitány ugyan nem használt, de az említett botrány következtében egyre inkább elterjedt, és a szélsőjobboldal gyűlöletbeszédei révén a lakosság szélesebb körei beszédmódjának és valóságészlelésének is részévé vált. E fogalom alkalmazásában nem csak az az oksági összefüggés rejlik, hogy egy valamilyen módon definiált népcsoporthoz tartozás valószínűleg együtt jár a bűnözéssel, hanem ezt olyan módon sugallja, mint e népcsoport immanens diszpozícióját, kulturális jellegzetességét, amely alapvetően a romák (etnikai) viselkedési repertoárjához tartozik. Ez esetben egyértelműen a kulturális modellről van szó: a romák bűnözők, mert romák, s mert ez a kultúrájukhoz tartozik. Bizonyos körökben egyenesen a bűnöző magatartás genetikai programozottságáról beszélnek, ami az alapvető magatartás típusán keveset változtat, csak az azokból következő politikai perspektívákon: átnevelés és/vagy elnyomás helyett kirekesztés és/vagy fizikai megsemmisítés.

A második, nyilvánosan gyakran említett probléma a szociális segély. Mint már leírtuk, az underclass-elmélet kulturális verziója szerint a szociális segély nem jelent megoldást az underclasshoz tartozás problémájára, inkább növeli azt, ugyanis az érintettek körében erősíti a „szegénység-kultúrát”. A politikai gazdaságtani és a kölcsönhatás-modellben a szociális segélyről nem folyik nyílt vita, ám a logikájukból levezethető, hogy a szociális segélyt mind humanitárius, mind a társadalmi kohézió oldaláról elméletileg jóváhagyják. A kölcsönhatás-modell szerint azonban a szociális segély konkrét formái már problematikusnak tűnhetnek. Általánosságban a kulturális modell a legelterjedtebb: a romák, akik az underclasshoz tartoznak, „érdemtelen szegények”, azaz egyéni, vagy még inkább etnikai hiányosságok miatt tartoznak oda, ennél fogva a szociális segélyt főként jótékonyaságból kaphatják, semmiképpen sem állampolgári jogok alapján.

E nézet különös változatot nyer azáltal, hogy a romák nem csak azért jutnak érdemtelenül a szociális segélyhez, mert saját maguk felelősek a szegénységükért, hanem mert több szociális segélyt csálnak ki, mint amennyi járna nekik – az illegális munka mellé felvett szociális segéllyel, vagy indirekt módon, sok gyermek vállalásával, a gyermekekért járó támogatáson

keresztül. Ennek a nézetnek egy különösen extrém változata kapott nyilvánosságot az Edeleny polgármestere és parlamenti képviselője körüli botrány során. Egy 2009. júniusi önkormányzati ülésen a polgármester úgy nyilatkozott: két szomszéd megyében a roma asszonyok „a terhesség ideje alatt szándékosan olyan gyógyszereket szednek, hogy bolond gyerek szülessen”, és „gumikalapáccsal veri a terhes nő a hasát, hogy nyomorék gyereket szüljön” – mindezt azzal a céllal, hogy magasabb családi pótlékot kapjanak (*HVG 2009b*). Ez a tények által csöppet sem befolyásolt kijelentés nagy ellenérzést váltott ki, a civil társadalom tiltakozását is előhívta, ami teljesen érthető abból a szempontból, hogy inkább tekinthető uszító propagandának, mint valamilyen problémafelvetés elemének.

Érdekes módon a kijelentést főként arra használták, hogy bírálták annak lejárató jellegét, vagy a polgármestert próbálták megvédeni a szólásszabadság indokával. Nagyon kevés szó esett arról, hogy az idézett mondatok tartalmát a tényleges problémák felé fordulás helyett inkább politikai bohóckodás és személyes hiányosságok hatják át.¹⁰

Ennek hiánya arra utal, hogy a roma téma nyilvános vitája különösen alkalmas széleskörű visszhang kiváltására, legyen az pozitív vagy negatív jellegű. A figyelem az a pénz, amely az e témában tett megnyilvánulásokért járt, s akitől származnak, annak a társadalmi ismertségét növelik. A politikai gazdaságtani, illetve a kölcsönhatás-modellek képviselői ezzel szemben jóval kevesebb figyelemhez jutnak. Ettől függetlenül minden nyilvános vitában benne van az underclass és a roma implicit és explicit azonosítása, amelyben viszont sem az underclass kialakulása, sem a társadalmi adottságok etnicizálódása nem jelenik meg, nem is szólva ezek szoros kapcsolatáról és koevolúciójáról.

Az eddig leírtak a romákról szóló nyilvános kommunikációra érvényesek. Azért, hogy a romák maguk is szóhoz jussanak, a továbbiakban nyilvános szerepet vállaló országos és helyi aktivistákkal készített interjúk tartalomelemzésének eredményeivel folytatjuk tanulmányunkat.

Az interjúk eredményei: ahogyan a helyi roma aktivisták látják a helyzetet¹¹

A lazán strukturált interjúkat 2008 és 2010 között készítettük roma aktivistákkal; öt személyes interjút és egy csoportosat.¹² Ezek során számos kérdés felmerült azzal kapcsolatban, mit is jelent romának lenni. A továbbiakban csak azokkal a témákkal foglalkozunk, amelyek az eddig felvetett témakörökkel kapcsolatban állnak.

Nem lepődhetünk meg azon, hogy a helyi roma képviselők úgy vélik: számukra valójában világos, kiket képviselnek, azaz ki a cigány. A már említett klasszifikációs harcok ez esetben is nyilvánvalóan eldőlték. A „valójában” szó használata ugyanakkor azt is jelzi, hogy a válaszok alaposabb interpretációja szerint e harcok legalábbis nem tudatos ismerete létezik.

„Azok a cigányok, akik annak vallják magukat – ez szociológia. A történelmi tények miatt megijedtek. Regisztráció – rasszjegyek alapján –, inkább nem vallja magát annak. Nem 7–800 ezer cigány van, hanem 1–1,5 millió.” (I 3)

¹⁰ Figyelemre méltó kivételt jelentett a *Népszabadság* 2009. október 17-i számában megjelent egyik olvasói levél, amely különböző internetes forrásokban olvasható (Méhes 2009).

¹¹ Az empirikus kutatást a Magyar Ősztöndíj Bizottság támogatta.

¹² Empirikus kutatásaink fő terepét Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye alkották.

„Sok ember nem meri magát romának vallani. Félnék a megtorlástól.” (CsI)

„Nem látom azt, hogy a romák el fognak menni szavazni. Bizony hogy a romák nem is olyan meghatározóak. 10–12 ezer roma él Nyíregyházán. Van jól élő réteg, nem fognak regisztrálni. A romák 15 éve politizálnak. Vannak települések, ahol el fognak menni, akik kolóniában élnek, mert ott kiskirályok vannak, és ott érdeke lesz valakinek, hogy bekerüljön a kisebbségi önkormányzatba.” (I 1)

„Tudja, hogy a regisztrációt nem szeretjük? Honnan tudjuk, hogy nem lesz többit embermészárlás (mint a Balkánon)?” (I 1)

Az első interjúrészlet roma definícióját – „akik annak vallják magukat” – felülírják azzal megjegyzéssel, hogy „ez szociológia”. A megkérdezettek ugyanis „valójában” sokkal jobban tudják, hogy ki a roma, mint a szociológia, mégis ezek a „valódi” romák. Azaz az időtől és helyzettől független romalétet erősen befolyásolják történelmi tapasztalatok, felemelkedési törekvések, szociális nyomás, az üldöztetéstől és a gyilkosságtól való félelem.

A fenti gondolatmenetet folytatva, az interjúkból kiderül, hogy a roma aktivistáknak sem egyértelmű, ki a cigány, mivel ez lényegében külső befolyásoló tényezők eredménye. Feltűnik azonban, hogy e tényezők hatásának eredménye mindig az: kevesebb romát lehet számba venni társadalmi szinten, mint ahányan „valójában” vannak. Az azonban, hogy az előző álláspont ellenkezője – hogy valójában sokkal kevesebb roma van, mint amennyit számba vettek – fel sem merül, elsősorban az interjúalanyaink szerepével (roma képviselők interjú-szituációban) magyarázható.

A másik lényeges kérdés, amely az interjúk során szóba került, a kiterjedt mélyszegénységre vonatkozik. A kulturális megközelítést egyik beszélgető partnerünk sem képviselte az interjúk során, így a következőben a legjellemzőbb álláspontokat idézzük e témakörrel kapcsolatban.

„Kellene lakásépítési program, foglalkozási arányok változása. A romák egyre jobban elszegényednek és hátrányba kerülnek. A roma vállalkozók nem jutnak munkához, az autópálya-építésbe sem kerültek be.” (I 1)

„A foglalkoztatás a legnagyobb probléma mindenki szerint, és az egészségügy és a szociális problémák. 15 éve nem sikerült helyzetbe hozni a romákat.” (I 1)

„Van itt egy cigánytelep, a 20-as évek lakásai. (...) ott is fejleszteni kellene.” (I 1)

Először is általános regionális gazdasági problémákat említettek, amelyek a romákat különösen súlyosan érintik. A szociális problémák okozójaként gyakran merült fel a fejletlen infrastruktúra. Az életkörülmények pusztá leírásán túlmutatnak a következő idézetek:

„Nem igaz, hogy nem szeretnek dolgozni. A rendszerváltás előtt mindenfelé dolgoztak, de képzetlenek maradtak, ez máshol is így volt.” (I 1)

„Melyik iskolában nincs? Érdemes volna megnézni az iskolát. Kisegítő iskolába járnak – túl kis termekben –, büdös van, a gyerekeknek hiányzik a felszerelése, pedig mi adunk nekik, folyamatos utánpótlás kell. A legnagyobb baj, hogy a gazdasági problémák a romákat sújtják. Szénbánya, Ózdi kohó, itt nem volt munkanélküli roma, nem ebben nőttünk fel. Most a szülők otthon vannak segíyen, ezt látja a gyerek. Ezt a magyar kormány csinálta.” (CsI)

„Tapasztaltam magam is a szegregációt. A nagylányom most kirándul, külön cigányosztály van, a „B” osztály, összevesztem az igazgatóval.” (I 2)

„Főleg ebben a térségben nem érzem a demokráciát, a rendszerváltást. A médiában cenzúra van, nem áll rendelkezésre a kisebbségek számára. (...) A cenzúra él, ha roma vezető akar beszélni, azt nem közlik.” (I 1)

Míg az első interjúrészletben általánosságban esik szó arról, hogy a romák a kedvező gazdasági körülmények között sem jutottak megfelelő képzettséghez, így a rendszerváltás utáni gazdasági változások felkészületlenül érték őket, a második interjúrészlet a magyar állam közvetlen felelősségére hívja fel a figyelmet. A harmadik és a negyedik idézet még alaposabb: már nem az egész állam a felelős azért, hogy egy egész népcsoport – a romák – más csoportokénál rosszabb esélyekkel rendelkeznek, hanem a magyar, azaz etnikailag definiált állam szembenállását hangsúlyozza egy diszkriminált kisebbséggel. Szegregáció mint – legalábbis helyi – politikai program. A mélyszegény romák élethelyzeit a legkifejezöbben a következő interjúrészletek írják le:

„800 méteres cigánytelepen lakik 400 fő – nem tud bemenni a mentő. A falu vezetése pedig a díszítéseken gondolkodik. A kistérségi társulásokban polgármesterek vannak, roma vezetőt nem hívnak oda. (...) A polgármesteri hivatal tele van magyarokkal.” (CsI)

„Az EU-ból a roma pénz leosztása a hátrányos helyzetűek javára történik. Mire észbe kapunk, más érdekcsoportok elosztják. 10%-ból felszámolnak két romatelepet. A többit kiviszik a többségi társadalomba.” (CsI)

„Ha a polgármesteri hivatalok más szemléletűek lennének országosan, bevinnék a romákat az oktatásba. Roma pedagógusok lennének. Most csupa magyart raknak be. (...) A roma pedagógus sokkal jobban tudna bánni a gyerekekkel, a szülővel. A magyar nem is foglalkozik vele.” (CsI)

Itt a romák és a magyarok, mint alapvető ellenségek szerepelnek: „A polgármesteri hivatal tele van magyarokkal.” Az, hogy erre, mint a helyi romák életkörülményeinek jelentős elemére tekintenek, elsősorban azt jelenti, hogy az etnikai magyarok s azok viselkedése problémaként jelenik meg. Ezek a kijelentések messze meghaladják az intézményesített diszkrimináció és szegregáció megállapítását, s a többségi társadalom tagjaival kapcsolatban a romaellenes magatartás átfogó gyanúját fogalmazzák meg. Ez az álláspont megszemélyesíti a diszkriminációs folyamatokat, s ezeket a többségi társadalom uralkodó beállítódásának és viselkedési jellegzetességének tartja. Amennyiben az intézményekbe és a másik emberbe vetett bizalmat az integrált társadalom elengedhetetlen elemének tekintjük, akkor az utóbbi kijelentések arra utalnak, hogy e területen alapvető gondok vannak.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a roma aktivisták megnyilatkozásaiban a rossz élethelyzetek magyarázatában teljesen más tényezők szerepelnek, mint az előző fejezetben idézett nyilvános vitában: nem a roma kultúráról van szó, hanem gazdasági fejlődési problémákról, valamint intézményesült és egyéni diszkriminatív aktusokról. A fent leírtak alapján az idézett interjúrészletekben a politikai gazdaságtani megközelítés tükröződik vissza.

Összegzés

Tanulmányunkban a mélyszegénység három megközelítését különböztettük meg a magyar romák példáján: a politikai gazdaságtanit, amely a szegénységet osztársadalmi fejlődési tendenciákra vezeti vissza; a kulturálisit, amely szerint a szegénység a szegények bizonyos viselkedési hiányosságainak (kultúra) a következménye; továbbá a kölcsönhatás-megközelítést, amely szerint a szegénység kialakulását osztársadalmi tényezők indítják el, és szegénység-specifikus kulturális jellemzők stabilizálják. E megközelítéseket nemcsak a szegénység magyarázatának közismert kísérleteiben találhatjuk meg, hanem olyan diskurzusoknak is felfoghatók, amelyekben a szegénységet társadalmilag hatékonyan

észlelhetjük. Ebből a szempontból e diskurzusok nem semlegesek, hanem relevanciájuk az adott társadalmi szférában bontakozik ki, amennyiben meghatározzák az adott dolog szemléletét és megoldási lehetőségeit.

A tudományos szférában a kölcsönhatás-megközelítés az uralkodó, amelynek vonzereje abban rejlik, hogy sok és heterogén megfigyelés kauzális kapcsolatba hozható egymással. A nyilvános diskurzusban – egy internetes vita és két „botrány” példáját elemezve –, úgy véljük, inkább a kulturális megközelítés dominál, azaz a romák azért szegények, mert romaként kulturális (magatartási) deficit jellemzi őket. Az érintettek maguk viszont inkább a politikai gazdaságtani megközelítés alapján érvelnek, a szegénységet általános elszegényedési tendenciákra, regionális hátrányokra és csoportjukat érintő diszkriminációra vezetik vissza.

Kézenfekvő, hogy ezek a szemléletmódok (diskurzusok) nem csak a mélyszegénység adott percepcióját determinálják, hanem egészen különböző megoldási stratégiákhoz vezetnek. Míg a politikai gazdaságtani megközelítésnek az elosztás igazságossága, illetve a hátrányos helyzetű személyek támogatása, a társadalmi igazságosság helyreállítása a központi témái, a kulturális megközelítésből elsősorban olyan intézkedések következnek, amelyek – a kultúráváltoztatás eszközeiként – büntetésként is interpretálhatók: például kényszermunka, a nyilvános területekről (mindenekelőtt a belvárosokból) történő eltávolítás és hasonlók.

Az, hogy e cselekvési perspektívák közül melyik válik politikai gyakorlattá, a társadalmi küzdelmekben dől el, amelyek a törvényhozásban valósulnak meg. A bemutatott diskurzusok a társadalmi küzdelmek lényegi elemei. Mivel a mélyszegényeknek hiányoznak a saját artikulációs lehetőségeik, az a kérdés, hogy osztályszinten melyik diskurzus dominál, alapvető jelentőséggel bír az aktuális élethelyzetük és jövőjük alakulása szempontjából. Nem utolsósorban az egész társadalom jellemzői ezen múlnak.

Hivatkozások

- Bremer, P. – Gestring, N. (1997): *Urban Underclass – neue Formen der Ausgrenzung in deutschen Städten*. Prokla, 27:55–76.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Osiris, Budapest.
- Emigh, R. J. – Fodor Éva – Szelényi Iván (2001): *The Racialization and Feminization of Poverty*. In: Emigh, R. J. – Szelényi Iván (szerk.): *Poverty, ethnicity, and gender in Eastern Europe during the market transition*. Praeger, Westport:1–32.
- Gans, H. J. (1992): *Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? – avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában*. Esély, 3:3–17.
- Gans, H. J. (1993): *From „Underclass” to „Undercaste”. Some Observations about the Future of the Postindustrial Economy and its Major Victims*. International Journal of Urban and Regional Research, 17:327–335.
- Goetze, D. (1992): *„Culture of Poverty” – eine Spurensuche*. In: Leibfried, S. – Voges, W. (szerk.): *Armut im modernen Wohlfahrtsstaat*. Westdeutscher Verlag, Opladen:88–103.
- HVG (2009a): *Miért nem integrálódnak a magyarországi romák?* http://hvg.hu/velemenyt/20091014_roma_cigany_integracio. Október 14.
- HVG (2009b): *Edelényi botrány*. HVG 37:10.
- Katz, M. B. (1993): *Conclusion: Reframing the „Underclass” Debate*. In: Katz, M. B. (szerk.): *The „Underclass” debate. Views from history*. Princeton University Press, Princeton, NJ:440–477.
- Katz, M. B. (szerk.) (1993): *The „Underclass” debate. Views from history*. Princeton University Press, Princeton.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003. A magyarországi cigány népesség helyzete*. Gondolat, Budapest.

- Kronauer, M. (1997): „Soziale Ausgrenzung” und „Underclass”: Über neue Formen der gesellschaftlichen Spaltung. *Leviathan*, 25:28–49.
- Kuhm, K. (2000): *Exklusion und räumliche Differenzierung*. Zeitschrift für Soziologie, 29:60–77.
- Ladányi János (2001): *The Hungarian neoliberal state, ethnic classification, and the creation of a Roma underclass*. In: Emigh, R. J. – Szelényi Iván (szerk.): *Poverty, ethnicity, and gender in Eastern Europe during the market transition*. Praeger, Westport: 67–82.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): *Ki a cigány*. *Kritika*, 12:3–6.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998): *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. *Kritika*, 3:33–35.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2010): *A társadalom etnoszociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata*. *Kritika*, 7–8:2–7.
- Lewis, O. (1959): *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. Basic Books, New York
- Méhes János (2009): *Az edelényi lény (olvasói levél)*. Népszabadság, október 17.:11.
- Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom: „A média arrogancia újabb határokat sért”. http://hvg.hu/velemenye/20091106_roma_integracio_vita.
- Myrdal, G. (1962): *Challenge to affluence*. Pantheon, New York
- Naroska, H. J. (1988): *Urban Underclass und „neue” soziale Randgruppen im städtischen Raum*. In: Friedrichs, J. (szerk.): *Soziologische Stadtforschung*. Westdeutscher Verlag, Opladen: 251–271.
- Németh György (2009): *A cigányok, a rózsadombiak és a Mózesfajták*. http://hvg.hu/velemenye/20091029_ciganyvita_felzarkozas_integracio_akadaly. Hvg.hu, október 29.
- Pelle János (2009): *Miért cigányozott a miskolci rendőrkapitány*. http://hvg.hu/print/20090202_miskolc_rendorseg.aspx. Hvg.hu, február 2
- Romano Rác Sándor (2009): *Cigánysor, cigány sors*. http://hvg.hu/velemenye/20091014_roma_cigany_integracio. Hvg.hu, október 14.
- Stadler János (2009a): *Együtt élni, de hogyan*. http://hvg.hu/velemenye/20091014_roma_cigany_integracio. Hvg.hu, október 14.
- Stadler János (2009b): *Cigányintegráció-vita: ami hátravan*. http://hvg.hu/velemenye/20091109_cigany_roma_integracio. Hvg.hu, november 9.
- Telles, E. E. (2004): *Race in another America. The significance of skin color in Brazil*. Princeton University Press, Princeton, NJ
- Wilson, W. J. (1992): *Ghettoisierte Armut und Rasse. Zur öffentlichen Meinungsbildung in den USA*. In: Leibfried, S. – Voges, W. (szerk.): *Armut im modernen Wohlfahrtsstaat*. Westdeutscher Verlag, Opladen:221–236.